

УДК 599. 322.2 (477)

Сучасне поширення і стан популяцій ховрахів (*Spermophilus*) на сході України¹

Ігор Загороднюк та Олександр Кондратенко

Сучасне поширення і стан популяцій ховрахів (*Spermophilus*) на сході України. — Загороднюк І., Кондратенко О. — Зібрано та узагальнено дані щодо сучасного поширення крапчастого та малого ховрахів на території Луганської та Донецької областей. З'ясовано, що у більшості місць колишнього суцільного ареалу види помітно скоротили свою чисельність і у багатьох раніше відомих місцезнаходженнях зникли. Особливо суттєвим є згасання популяцій ховраха крапчастого, який протягом 1990–2000 років зник з більшості відомих місцезнаходжень. Рекомендовано надати охоронний статус виду *S. suslicus* за категорією «критично загрозливий» та виду *S. pygmaeus* за категорією «вразливий».

Ключові слова: ховрах, поширення, чисельність, охоронний статус, східна Україна.

Modern distribution and state of populations of susliks (*Spermophilus*) in the East of Ukraine. — Zagorodniuk I., Kondratenko O. — Data about modern distribution of spotted and gray ground squirrels on the territory of the Luhansk and the Donetsk provinces are collected and summarized. It is established, that these species appreciably reduce their abundance in the majority localities of former continuous geographical range, and disappear in the many earlier known localities. Extinction of populations is especially essential in the case of spotted suslik, which extinct in most of known sites during 1990–2000. Authors recommend to attach protected status «critically endangered» for *S. suslicus* and «vulnerable» for *S. pygmaeus*.

Key words: ground squirrel, distribution, abundance, protected status, Eastern Ukraine.

Вступ

Ховрахи відносяться до тієї групи гризунів, яка «пройшла» у нашій свідомості непростий шлях від найбільших шкідників сільського господарства до рідкісних видів нашої фауни. У повоєнні роки в Україні щороку знищували до 20 млн. ховрахів на рік (Сокур та ін., 1988), а наразі ареали і чисельність усіх видів суттєво скоротилися (Загороднюк, 1999). Особливо різким стало скорочення північних меж поширення ховрахів, про що свідчать дані щодо території центральної (Загороднюк, Федорченко, 1995а) та західної України (Загороднюк та ін., 2005), і лише на півдні, зокрема на Одещині, існують стабільні популяції (Лобков, 1999). Стан популяцій ховрахів на сході України до останнього часу залишався неоціненим, хоча у деяких публікаціях ішлося про зникнення відомих поселень, зокрема у Стрільцівському (Кондратенко, Боровик, 2001) та Хомутовському степах (Тимошенков, 2004).

Ховрах крапчастий (*Spermophilus suslicus*)

Існує велика плутанина у визначенні меж поширення крапчастого і сірого ховрахів, що значною мірою пов'язано з великою схожістю цих видів (Громов, 1995). Так, О. Кондратенко і Є. Боровик (2001) наводять для «Стрільцівського степу» обидва види, проте зазначають, що обидва зникли (перша наша невдала спроба знайти тут ховрахів була 1995 р.).

¹ Публікація задумана як нарис до «Червоної книги», проте ця задумка не була реалізована О. Кондратенком (див. розділ «Нариси...»). Текст підготовлено на основі спільних доробків авторів.

М. Воронцов і О. Ляпунова (1969) вказують, що у «Стрільцівському степу» живуть ховрахи з гібридними каріотипами (для огляду цієї проблематики див.: Загороднюк, Федорченко, 1995б). За даними О. Мигуліна (1938) та Є. Решетник (1948), межа між цими двома видами проходить річкою Сіверський Донець, що і прийнято тут.

Луганська обл. Відомо 14 сучасних місцезнаходжень цього виду (рис. 1), лише три після 2000 р. (№ 3, 6, 7): 1) окол. с. Тарасівка, Троїцький р-н, був до 1993 р., а 1994 р. знайдено тільки старі нори (дані О. Кондратенка); 2) окол. смт. Лозно-Олександрівка, Білокуракинський р-н (до кінця 90-х рр. був, але 2004 р. (або й раніше) не стало); 3) смт. Білолуцьк на пн.-сх. області (2001 р., 1 екз. у пелетках пугача); 4) окол. с. Лиман, Старобільський р-н (1995 р. О. Кондратенко знаходив тут старі нори, тобто вид зник близько 1994 р.); Біловодський р-н: 5) окол. с. Данилівка, 6) с. Городище, (зокрема, балка Ревуха, де був звичайним у 1970-80-х рр., виходячи зі зборів студентів Луганського ун-ту, проте 1992 р. не було); 7) с. Кирпасове, Міловський р-н (2004 р. і раніше, О. Пасічник, особ. повід.); 8) с. Бараниківка, Біловодський р-н (під «Вислою горою», до 20 особин, віддавна до 2005 р., імовірно і зараз; Ю. Рибалко, особ. повідомл.); 9) заповідник «Стрільцівський степ», окол. с. Криничне, Міловський р-н, (зник біля 1994 р.); № 10–14 — Станично-Луганський р-н, окол. сіл: 10) Червоний Жовтень, 11) Чугинка, 12) Красна Талівка, 13) Герасимівка, 14) Комишне (в усіх цих пунктах ховрах був до кінця 80-х, а після 1988–90 рр. відсутній).

У Національному музеї НАН України (Шевченко, Золотухина, 2005) є давні зразки цього виду з трьох місцезнаходжень: 1) Луганська обл., Міловський р-н, Криничне (n=13, дата?); 2) Міловський р-н, зап-к «Стрільцівський степ» (n=2, 1915; n=7, 1950; n=12, дата?); 3) Донецька обл., лос.? (n=1, 1926; помилка?, тоді «Донецької обл.» не було).

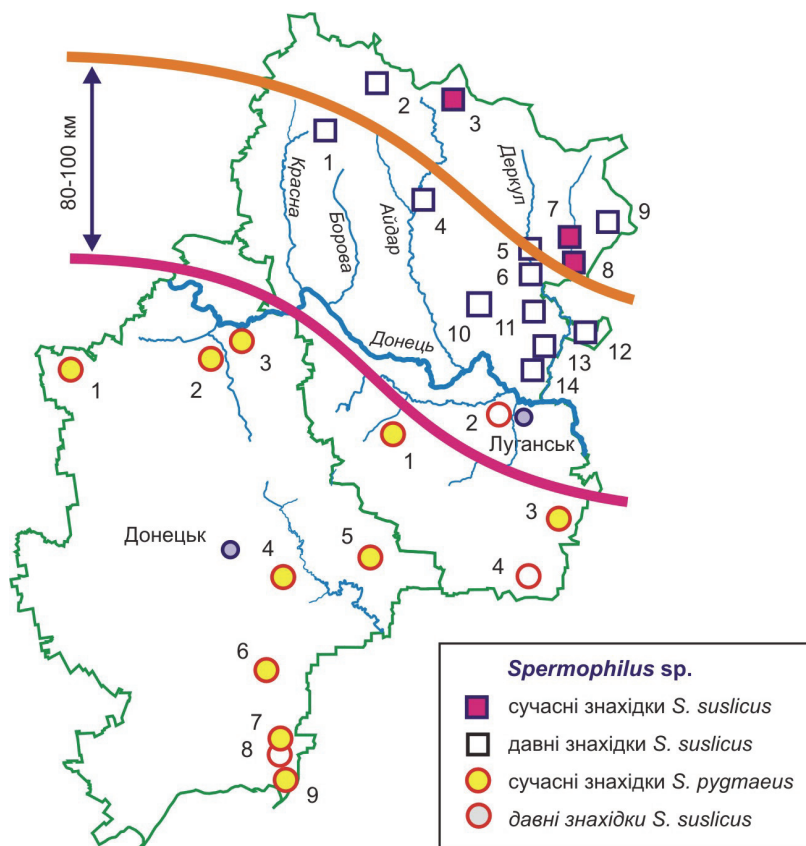

Рис. 1. Сучасне і нещодавнє поширення ховрахів на сході України

Ховрах малий (*Spermophilus pygmaeus*)

Знахідки цього виду відомі на території обох досліджених областей, а колекційні зразки відомі тільки з території Донеччини (Шевченко, Золотухина, 2005). На заповідних територіях цей ховрах є рідкісним і після 2000 р. відомий лише з околиць заповідника «Провальський степ» (Кондратенко, 2002) і заповідника «Хомутовський степ» (Тимошенко, 2004); він відсутній у «Кам'яних могилах» та у самому «Хомутовському степу» (див. далі).

Луганська обл. На Лівобережжі Сіверського Дінця вид наразі не відомий. Сучасні знахідки відомі з 4 пунктів правобережної частини Дінця: 1) окол. с. Іллірія Лутугинського р-ну (2006, Пряхіна Т., особ. повідомл.); 2) балка плоска в окол. м. Луганськ (до 2000 р., С. Глотов, особ. повідомл.); 3) окол. заповідника «Провальський степ», біля с. Провалля, Свердловський р-н, деградовані степові пасовища, до 150 жилих нір (були і у 2006 р.: М. Русін, особ. повідомл.); 4) окол. с. Астахове та с. Дякове Свердловського р-ну, де вид відмічений 1997 р., проте 2003 р. його там не знайдено (дані зі щоденника О. Кондратенка).

Донецька обл.: 1) окол. с. Зелене Олександрівського р-ну (близько 150–180 нір тут і великі поселення у сусідніх балках) (спостереження з 1995 р. до 2006 вкл.) (Резнік О., особ. повідомл.); 2) окол. м. Краматорськ (2002); 3) заповідник «Крейдяна флора», окол. с. Крива Лука, Краснолиманський (?) р-н (кілька жилих нір, 1999, дані авторів)¹; 4) окол. смт. Моспине, північ Старобешівського р-ну (мало, після 2000); 5) на території РЛП «Донецький кряж», що в окол. с. Петровське, Шахтарський р-н (2004: в Петровському садиба РЛП); 6) окол. с. Сонцеве, Тельманівський р-н (велика колонія, 2004); 7–8) Тельманівський р-н, окол. с. Самсонове, балки Лепінська і Тацинська, до 100 жилих нір (2004, цей пункт — в окол. зап-ка «Хомутовський степ», у самому заповіднику (пункт 8) зник (Тимошенко, 2004; дані авторів); 9) Новоазовський р-н, окол. с. Сєдове та окол. с. Ковське (2000-ті роки) (В. Тимошенко, особ. повідомл.). У заповіднику «Кам'яні Могили» за час досліджень авторів вид не відмічений. Пункти № 2, 4–6 — дані Д. Пилипенка (особ. повідомл.).

У Національному музеї є давні зразки ховраха малого з 9 пунктів Донеччини (Шевченко, Золотухина, 2005): 1) Артемівськ (n=4, 1928–1939); 2) Дебальцеве (n=1, 1963); 3) Маріуполь (n=47, 1925–1935; n=6, 1945); 4) Волноваський р-н, Анадольське лісн-во (n=1, 1912); 5) Володарський р-н, Кам'яноватське (n=6, 1935); 6) Костянтинівський р-н, Тарасівка (n=4, дата?); 7) Новоазовський р-н, зап-к «Хомутовський степ» (n=3, 1935; n=16, 1939; n=2, 1945); 8) Первомайський р-н, Білосарайська коса (n=2, 1935); 9) там само, с. Ялта (n=4, 1935).

Обговорення

Зміни ареалів. За останні півтора десятиліття ховрахи помітно змінили свої ареали. Ці зміни відбулися у двох напрямках: (а) збільшення рівня фрагментації популяцій, (б) збільшення розриву між ареалами видів. *Щодо першого:* необхідно зазначити, що відомі на сьогодні поселення у більшості випадків не перевищують 100–200 особин, що помітно контрастує з даними аналізу колекцій, в яких з кожного добре дослідженого пункту здобували багато десятків особин. *Щодо другого:* вимирання більшості локальних популяцій ховрахів (насамперед, ховраха крапчастого) призвело до суттєвого збільшення географічної відстані між видами, яка досягла величини близько 80 км (рис. 1).

Потреби в охороні. Питання щодо надання охоронного статусу ховрахам піднімалося неодноразово, у тому числі у працях авторів (Загороднюк та ін., 1998; Загороднюк, 1999). Наведені вище, як і загалом доступні для аналізу дані щодо поширення та чисельності ховрахів, однозначно засвідчують необхідність такого кроку. Загальна чисельність ховрахів та кількість життєздатних колоній знизилася у сотні разів. Лише за останні 10–12 років кількість відомих місцезнаходжень ховрахів в регіоні скоротилася на майже 52 %.

¹ У публікації щодо стану фауни «Крейдяної флори» (Лиманський, Кондратенко, 2002) мова йде про ховраха крапчастого, проте у робочих записках О. Кондратенка знайдено такий: «в статтю говориться о крапчатом суслике, но теперь я уверен, что это малый!!!». — Прим. ред.

Таблиця 1. Кількість відомих місцезнаходжень ховрахів в регіоні після 1990 року

Вид	Загалом пунктів	Пунктів після 2000 р.	Частка
<i>Spermophilus suslicus</i>	14	3	21,4 %
<i>Spermophilus pygmaeus</i>	13	10	76,9 %
Разом місцезнаходжень	27	13	48,1 %

Особливо суттєво свою чисельність і межі поширення скоротив ховрах крапчастий (залишилося лише 21 % відомих нам місцезнаходжень). Малий ховрах також скоротив чисельність, проте межі його поширення і кількість поселень майже не змінилися. Виходячи з цього і керуючись сучасними критеріями визначення категорій охорони (Парникоза та ін., 2005), автори рекомендують надати охоронний статус виду *S. suslicus* за категорією «критично загрозливий» та виду *S. pygmaeus* — за категорією «уразливий».

Подяки. Авторі щиро дякують усім колегам, що передали свої дані про знахідки ховрахів: Д. Пилипенкові, В. Тимошенкову, М. Русіну, О. Пасічнику, Ю. Рибалко, Т. Ряхіній.

Література

- Воронцов Н. Н., Ляпунова Е. А. Хромосомы сусликов Палеарктики (*Citellus*, Marmotinae, Sciuridae, Rodentia) // Млекопитающие.— Новосибирск, 1969. — С. 41–47.
- Громов И. М. Род суслики — *Citellus* Oken, 1816 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий. Зайцеобразные и грызуны. — Санкт-Петербург, 1995. — С. 98–132.
- Загороднюк І. Ховрах крапчастий — *Spermophilus suslicus* // Свавці України під охороною Бернської конвенції. — Київ, 1999. — С. 133–137. — (Праці Теріологічної Школи, випуск 2).
- Загороднюк И., Дикий И., Сребродольская Е. Современное распространение и ретроспективный анализ ареала крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus*) на западе Украины // Суслики Евразии (Роды *Spermophilus*, *Spermophilopsis*). — Москва: КМК, 2005. — С. 37–39.
- Загороднюк І., Жила С., Покин'ячереда В. Теріологічна школа-семінар «Свавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии. — 1998. — Том 32, № 5–6. — С. 149–150.
- Загороднюк И., Федорченко А. Крапчатые суслики (*Spermophilus* ex gr. *suslicus*) в Киевской области // Вестник зоологии. — 1995а. — Том 29, № 4. — С. 86.
- Загороднюк И. В., Федорченко А. Аллопатрические виды грызунов группы *Spermophilus suslicus* (Mammalia) // Вестник зоологии. — 1995б. — Том 29, № 5–6. — С. 49–58.
- Кондратенко А. В. Теріологіческие исследования в заповеднике «Провальская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету. — 2002. — № 1 (45). — С. 19–24.
- Кондратенко А. В., Боровик Е. Н. Теріологіческие исследования в заповеднике «Стрельцовская степь» // Вісник Луганського педагогічного університету. — 2001. — № 11 (43). — С. 55–62.
- Лиманский С. В., Кондратенко А. В. Современное состояние териофауны заповедника «Меловая флора» // Вісник Луганського педагогічного університету. — 2002. — № 1 (45). — С. 25–28.
- Лобков В. А. Крапчатый суслик Северо-Западного Причерноморья: биология, функционирование популяций. — Одесса: Астропринт, 1999. — 272 с.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Парникоза И. Ю., Годлевская Е. В., Шевченко М. С., Иноземцева Д. Н. Фауна Украины: охранные категории / Под ред. И. Загороднюка. — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2005. — 60 с.
- Решетник С. Г. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР // Труды Института зоологии АН УРСР. — Київ, 1948. — Том 1. — С. 84–113.
- Сокур И. Т., Дворников М. В., Лобков В. А. и др. Наземные белычи Украины // Изученность териофауны Украины, ее рац. использование и охрана. — Киев: Наукова думка, 1988. — С. 51–63.
- Тимошенков В. А. Черный хорь и перевязка в заповеднике Хомутовская степь // Ученые записки Таврического национального университета. Серия Биология, Химия. — 2004. — Том 17 (56), № 2. — С. 198–202.
- Шевченко Л. С., Золотухина С. И. Млекопитающие. — Киев: Зоомузей ННПМ НАНУ, 2005. — Выпуск 2. — 238 с. — (Серия: «Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины»).